

SZABÓ CSONGOR

AZ „EGYSÉGES TÁRSADALOM” ÁBRÁNDJA?

Bartha Miklós összegyűjtött munkái, I–VI., Lakiteleki Tölgy Alapítvány, Lakitelek, 2015, 376, 270, 594, 322, 320, 322 oldal

Bartha Miklós a dualizmus kori magyarországi közélet egyik legnagyobb hatást keltő erdélyi politikusa volt. Ha a legszélsőségesebb függetlenségi politikások sorába nem is feltétlenül sorolható, mégis az 1867-ben létrejött kiegyezés, valamint az ezt védő kormányok egyik legvehemensebb kritikusaként lépett fel, vélt igazáért erőteljesen kiállt, ezt bizonyítja számos, vitaellenfeleivel tartott párbaja is. Többször országgyűlési képviselő, az erdélyi magyar nemzeti mozgalom¹ egyik fő organizátora. Publicisztikai munkássága és politikai megnyilvánulásai több kötetre terjednek, ahogy ezt bizonyítja az először a halála utáni években kiadott,² legfrissebben pedig 2015-ben reprint kiadásban újra megjelentetett *Bartha Miklós összegyűjtött munkái I–VI.* című válogatás (BMÖM). Bartha Miklós személye egy ideig nem különösebben volt a történetírás fókuszában, az utóbbi években azonban több konferencia- és válogatáskötet³ is megjelent aktivitásáról. Ennek részben az az oka, hogy annak ellenére, hogy a dualizmus kori magyarországi közvélemény és publicisztika élvonalába tartozott, vezető politikai tisztséget, ellenzéki lévén, nem töltött be, emellett munkásságának egyes részei egyben ellentmondásos megítélést váltottak ki.

A *Bartha Miklós összegyűjtött munkái* 6 vastkos kötetben, tematikus gyűjtésben közli Bartha közéleti cikkeit, beszédeit. Az első két kötet *Szépirodalom* gyűjtőcímmel közli az egyes írásokat. Az első kötetben a Botlik József által írt részletes biográfia⁴ és Sebesi Samu 1908-as életút-ismertetése mellett Bartha

¹ Ez az erdélyi magyar nemzeti mozgalom nem valamiféle regionális vagy regionalista szerveződés volt, hanem a többségében románok lakta országrészben a magyar elem megerősítésére, valamint a románság gazdasági-társadalmi szervezkedésének visszaszorítására törekvő mozgalom.

² Az eredeti kiadás: *Bartha Miklós összegyűjtött munkái I–VI.*, s. a. r. SAMMASSA János – SZMERTNIK István – SZTANKOVITS Ferenc, Benkő Gyula udvari könyvkereskedése bizománya, Budapest, 1908–1913.

³ FERENCZI Szilárd – VERES Péter – DR. BOTLIK József – dr. HERMANN Gusztáv Mihály – Dr. BALATON Petra – dr. GIDÓ Csaba – NOVÁK Károly István: *Bartha Miklós és kora. Regionális fejlesztések*, Székelyudvarhely Polgármesteri Hivatala, Székelyudvarhely, 2013; SZABÓ Pál Csaba (szerk.): *Riadj Magyar! Bartha Miklós képviselőházi beszédei és nemzetpolitikai írásai*, Ábel Alapítvány, Budapest, 2011.

⁴ BOTLIK József: A nemzetpolitikus Bartha Miklós (1848–1905) élete, munkássága és emlékezete, In: BMÖM I., I–CXXVIII. p.

– ellentmondásossága miatt – egyik legismertebb szociografikus, eredetileg az *Ellenzék* című napilapban folytatásokban megjelent, a *Kazár földön* című írása olvasható. A harmadik kötet Bartha válogatott parlamenti felszólalásait és a nemzetiségi kérdésben írott, több sajtóorgánumban megjelent cikkeit, a negyedik, ötödik és hatodik kötet *Politikai cikkek* címszó alatt kronologikus sorrendben közöl válogatásokat a címnek megfelelően közéleti kérdéseket taglaló tárcákból. A kötetek ilyen szerkesztése az első három esetében tematikus egységet nyújt (kivéve a parlamenti felszólalásokat, melyeket közpolitikai jellegükből fakadóan nyilván több kérdéskört fognak át), az utolsó három kötet pedig Bartha szerteágazó véleménynyilvánításait gyűjti össze.

Bartha Miklós az Udvarhely vármegyei Székelyrugonfalván született 1848-ban; Nagyszebenben és Székelyudvarhelyen tanult, a pesti egyetemen pedig jogi diplomát szerzett, dolgozott az állami közigazgatásban, gazdaságot vezetett, illetve termékeny publicista és gyakorló politikus is volt egyben, a kolozsvári és országos közélet egyik legismertebb dualizmuskori figurája. Élt a Székelyföldön, Rugonfalván, Kolozsváron, majd Budapesten is. A dualizmuskori magyar országgyűlésnek – rövid megszakításokkal – majdnem állandó tagja. Fiatalon, 24 éves korában – az 1872-es választásokon – szerezte meg először a képviselői mandátumot, országgyűlési politikusként pedig a duális államberendezkedés egyik markáns kritikusa volt. Politikai nézeteit nagyban befolyásolta az akkor még a közelmúltban levert 1848–49-es forradalom és szabadságharc eszmeisége; élete során mindig a 48-as alapon álló függetlenségi mozgalom politikai elitjébe tartozott. Eszmei irányvonalának kialakulásában fontos szerepet játszott a családi környezete – édesapja is aktívan részt vett a forradalomban, mint az agyagfalvi székely nemzetgyűlés küldötte –, valamint egyetemi tanulmányai során szerzett tapasztalatait, ugyanis a jogi fakultáson került a közjogi ellenzék vezéreinek hatása alá. Függetlenségi, 48-as alapállása egyben azt is jelzi, hogy az 1867-es kiegyezést bírálta, azonban a gyakran parttalan közjogi viták helyett – melyekben azért meg-megnyilvánult – inkább a nemzetiségi kérdés teoretikusaként próbált fellépni. A kiegyezésről a következőket gondolta: „Egy nagy hazugság volt a kiegyezés [...]. Az a fallácia, amely megtagadta nemzeti aspirációinkat, alapjában meghamisította a nemzeti erkölcsöket is.”⁵ A kiegyezés problematikáját pedig egyszerűen a következőképpen oldotta volna meg: „Vessük el a kiegyezést! Ne nyomorgassuk egymást tovább. Mindenik fél éljen meg, ahogy tud.”⁶

Szintén 48-as elkötelezettségét bizonyítja az inkább kalandor, *székely puccs*nak is nevezett *partizánakció*ban játszott szerepe: az 1877–1878-as orosz–török háború kirobbanása után, a függetlenségi gondolkodók oroszellenesség-

⁵ Az elzúllás útján, In: BMÖM IV., 66. p.

⁶ Vájlunk el, In: BMÖM VI., 166. p.

ge, valamint a forradalom és szabadságharc leverése miatti *bosszúvágy*ból egy székelyföldi csoport, Bartha Miklóssal és barátjával, eszmetársával, Ugron Gáborral az élen, a szomszédos Román Fejedelemséggel szövetséges birodalom hadseregének utánpótlási útvonalát elvágvva, valamint egy székely légió felállításával a háború menetét a törökök javára szándékoztak megfordítani. A terv lelepleződéséből kifolyólag annak hadtörténeti jelentősége talány maradt a történelem számára, az ügy ugyan szenzációt keltett a magyarországi közvéleményben, de különösebb – az érintettekre nézve – jogi vagy diplomáciai következményei nem lettek.

Bartha politikai gondolkodásának origója azonban mégsem a kiegyezés felszámolása, hanem a történeti magyar állam területi egységének a fenntartása volt, s ennek egyik vágyott stációja a Habsburg-birodalomtól független nemzetállam kívánalma és megteremtése. Ehhez a gondolathoz kapcsolódott érdeklődésének központi eleme is, a nemzetiségi kérdés, ami végül is közéleti aktivitásának középpontja volt. Nemzetiségi koncepciója több részből tevődött össze: a magyarországi nemzetiségi mozgalmak irányának felismerése, az arra adott válaszok, a magyarság kulturális és társadalmi megerősítése, valamint a nemzeti szempontból *egységes* magyarországi társadalom létrejöttét célként maga előtt látó politikai tervek megalkotása. A magyar történelemből vett példák miatt is hitt abban, hogy a magyarság kulturális és politikai vezető szerepéből fakadóan, hasonlóan a kunokhoz, besenyőkhöz, székelyekhez, örményekhez, a zsidóság egy részéhez, fokozatosan a hazai nemzetiségek is, először rutének, majd a szlovákok, a szerbek és a románok is magyarokká fognak válni.⁷

Ezek alapján Bartha – a kiegyezéssel együtt – szintén bizalmatlanul és gyakran vehemens ellenvetéssel szemlélte a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat, hitt a megteremthető egységes, oszthatatlan és homogén magyar nemzetállam ideájában, ezért elképzeléseit, elméleteit is ennek függvényében dolgozta ki. Sokkal inkább azt tartotta illuzórikus elképzelésnek, hogy a magyarországi nemzetiségek el fognak tudni szakadni a történeti Magyarországtól, és írásaiban gyakran szólította fel a nemzetiségi vezetőket, hogy ezt a hiú ábrándot ne kergessék, és valószínűleg őszintén hitt abban, hogy az egységes magyar politikai nemzet projektje a nemzetiségek számára is a lehető legjobb alternatíva. Szerinte „akár szeretjük egymást, akár nem, változhatatlan nemzetközi és közjogi tény az, hogy együtt kell élnünk, együtt szenvednünk, együtt örülnünk és együtt meghalunk. Közös a hazánk, közös az intéstitúciónk, közös a múltunk és közös a jövőnk.”⁸ Azt azonban felismerte, hogy az akkor már javában zajló párhuzamos nemzetépítések párhuzamos

⁷ L.: GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 107. p.

⁸ Román testvéreink, In: BMÖM III., 377. p.

etnikai társadalmakat hozhatnak létre, ami az ő politikai víziója számára természetesen az egyik legrosszabb végkifejlet lenne. Erdélyi származásából is adódóan a legtöbbet az erdélyi román-magyar viszonyról foglalkozott.⁹ A nemzetiségi kérdésben elfoglalt nézetrendszerének ismertetésére is egy ennek a témának szentelt írását hozom fel példaként. Ezzel kapcsolatos véleményét a Kolozsváron megjelenő *Magyar Polgár* című lapban jelentette meg 1880-ban. Ebben azt írta, hogy „ránk nézve nem lehet közönyös, hogy alig 3 évtized óta megindult mozgalmuk mily irányú fejlődést vészen; mert ők is egy darabját képezik Magyarország testének, s nekünk érdekünkben fekszik minden darabnak szerves és egészséges összeműködése. Érdekünkben fekszik, hogy minden egyes oláh nemcsak adófizetője legyen, hanem tagja; necsak polgára, hanem fia legyen e hazának. Érdekünkben fekszik, hogy az oláh éppen úgy művelődjék, mint a magyar, mert hivatását mint ember és mint hazafi csak így foghatja fel; és érdekünkben fekszik, hogy vagyoni tekintetben épen úgy fejlődjék, miként a magyarról óhajtjuk, mert hivatásának akár mint ember, akár mint hazafi, csak így felelhet meg.”¹⁰ A románság számára a társadalmi fejlődés Bartha szerint Magyarországon biztosítva van: „egyéni, társulási és sajtószabadságuk éppen annyi van, mint a magyarnak, a jogegyenlőség elvét éppen akkora mértékben élvezik, mint a magyar; a közlekedési eszközök felhasználására, hitelintézetek szervezésére éppen annyi jogosultságuk van, miként a magyarnak; választási jogaik éppen azon arányban vannak korlátozva, mint a magyaroké s köztelherviselésük ugyanazon mértékben van megszabva, mint a magyaré. Nyelvüket teljes szabadsággal használhatják, nemcsak társadalmi érintkezésekben, hanem a községben, a vármegyén, a bíróságoknál, szóval valamennyi hatóságnál, hol a személyes érintkezés szükséges [...]”¹¹ Ez alapján Bartha úgy vélte, hogy az állampolgári jogegyenlőség, valamint a közösségi nemzetépítés területén a románok nem szenvedtek diszkriminációt, tulajdonképpen a korabeli magyar állam liberális jogrendszerével a kisebbségi kérdést megfelelően rendezettnek találta. Ennél több engedményt azonban már túl soknak vélt: „ennél többet, jó urak! politikai intézmények nem tettek soha és nem is tehetnek; mert azt értelmes ember reméljük még sem fogja gondolni, hogy a magyarság azon államképző minőségéről lemondjon, melyet részére egy évezred fejlődése, s vagyoni, szám szerinti és intellektuális túlsúlya biztosított [...]”¹² Innen is

⁹ A teljesség igény nélkül: Az oláh intelligencia, In: BMÖM III., 323–327. p.; A mezőségi oláh, In: BMÖM III., 327. p., Oláh sérelem, In: BMÖM III., 331. p.; A balázsfalvi eskü, In: BMÖM III., 340–343. p.; A románok gyűlése, In: BMÖM III., 365–369. p.; Román testvéreink, In: BMÖM III., 377–383. p., A román „nemzet”, In: BMÖM III., 426–430. p.; Üzenet Urechianak, In: BMÖM III., 491. p.

¹⁰ Az oláh intelligencia, In: BMÖM, III., 323. p.

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*, 324. p.

látszik, hogy a nemzetiségi kérdést ekkor magyar állampolgári dimenzióban, a magyar politikai nemzet alapjáról közelítette meg, másrészt azonban a magyar etnikai nemzet elsőbbségét megkérdőjelezhetetlennek tartotta.

Bartha nemzetiségpolitikai tevékenységének másik részét képezte a magyarság pozícióinak az erősítése. Észrevette, hogy a nemzetiségek etnokulturálisan szervezik meg magukat, valamint az 1880-as években Magyarország több régiójában közművelődési egyesületeket hoznak létre. Felismerte, hogy a nemzetiségek etnokulturális párhuzamos társadalmainak kialakulása az ország területi-politikai egységének a dezintegrálódását is eredményezheti, ennek feltartóztatásának egyik módozataként pedig a magyar nemzet kulturális, demográfiai megerősödésében látta. Ennek érdekében országgyűlési felszólalásaiban és publicisztikai írásaiban egy erdélyi kultúregylet megszervezését sürgette. Ennek lett az eredménye 1885-ben a ma is működő Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) megalapítása. Az EMKE ügyét több befolyásos, esetenként egymással szembenálló politikai álláspontot képviselő közszereplő is támogatta (például Bartha egyik politikai ellenfele, a későbbi miniszterelnök Bánffy Dezső, továbbá Apponyi Albert, Jókai Mór, Szász Domokos, Concha Győző stb.).

Bartha Miklós idővel, közeledve a századfordulóhoz, azt látta, hogy az addigi kísérletek, valamint a magyar politikai elit elképzelései, a Deák Ferenc és Eötvös József által vizionált politikai nemzet koncepciója mindinkább sikertelen lesz.¹³ 1890-től, a századfordulón pedig több vidéket is bejárt, hogy tanulmányozza az ottani társadalmi-nemzetiségi viszonyokat. Ennek során született meg *Kazár földön* című, kárpátaljai (ruténföldi) benyomásairól írott, először 1901. január 1-jétől – az *Ellenzék* hasábjain folytatásokban megjelentetett – tárcasorozata, melyet ugyanabban az évben könyvformátumban is kiadott. Ebben az írásában ismerteti Bartha talán véglegesnek is tekinthető nemzetiségi koncepcióját és vázolja fel akciótervét.

A 19. század utolsó éveiben egy helyi görögkatolikus pap kérésére a Darányi Ignác vezette földművelésügyi minisztérium megbízásából egy úgynevezett *hegyvidéki akció* indult a kárpátaljai szegénység felszámolására. Ezekben az években Bartha Miklós is jelentetett meg írásokat a kárpátaljai kérdésről.¹⁴ Ebben felhívta a figyelmet, hogy „hazánknak egyetlen vidéke sincs oly siralmas helyzetben, mint Máramaros, Bereg, Ung és Ugocsa megyék azon tájéka, a hol ruthének laknak. A helyzet egyaránt sötét, úgy gazdasági, mint kulturai szempontból.”¹⁵ Az akció vezetésével Egan Edét, az ír származású agrárszakembert nevezték ki, aki látva, hogy Bartha is érdeklődik a kérdés iránt, meghívta őt Kárpátaljára. A *Kazár földön* a Bartha által itt tapasztaltaknak a leírása.

¹³ GYURGYÁK: *Ezzé lett magyar hazátok...*, 111. p.

¹⁴ A ruthén kérdés, In: BMÖM III., 353–358. p.

¹⁵ *Uo.*, 353. p.

Egan tevékenysége során szembekerült a helyi zsidósággal, és ugyan próbálta elhatárolni magát a magyarországi közéletben jelen lévő antiszemitizmustól, a helyi problémák egyik központi forrásaként mégis a helyi zsidóságot nevezte meg, a zsidóságot Magyarországra nézve pedig potenciális veszélyforrásként jelölte meg.¹⁶ Egan jelentését 1900 februárjában tette közzé, ennek nyomán pedig éles hírlapi vita alakult ki, Egant hevesen támadták főképp azon nézetei miatt, miszerint a térség gazdasági-társadalmi elmaradottságát részben a Galíciából bevándorolt helyi zsidóság tevékenysége, *élősködése* okozza.¹⁷ Mind Egan, mind Bartha az antiszemita diskurzustól úgy próbálták magukat távol tartani, hogy ők nem általános zsidó-problémáról beszéltek, hanem csak a helyi zsidóságról: „De a mi zsidóinkból, akik velünk barátkoznak, velünk étkeznek, velünk örvendenek és velünk szenvednek, egyetlen vonás sincs bennük. Tehát senki se csináljon zsidókérdést a kazárkérdézből. Nincs itt szó vallásról. Egy fajról beszélek, amely becsempészte magát hazánk felvidékére, s meglepte a benszülötteket, miként a penészgomba a védtelen organizmust.”¹⁸ Más helyen így fogalmaz: „Kazár név alatt lengyelzsidót értek. Ezen általános nevet azért nem használom, mert a szerencsétlen lengyel nemzetet kímélni akarom, hogy neve ilyen összeköttetésben szerepeljen. És nem használom azért sem, mert a zsidó szó vallásfelekezeti fogalom. Már pedig óvakodni akarok annak a vádnak még a színétől is, mintha vallásfelekezeti szempontok vezetnének.”¹⁹ Leegyszerűsített formában szintén az elkülönítést használja Egan is 1900-es beszámolójában, szerinte a helyi zsidók nem is zsidók, hanem renegátok, a kazárok²⁰ utódai, akik nem tisztességes munkából élnek meg.²¹ Kettejük közül Bartha foglalkozott részletesebben a kérdéssel, írásaiban pedig merő antipátiával viszonyul hozzájuk, „érzéketlen, tudatlan, durván materiális és mosdatlan fajként” írja le őket.²² Következtetésként is azt vonja le: „Meggzűntetni úgy a kazárok privilégiumát, mint a rutének szolgaságát: ím ez a célja a hegyvidé-

¹⁶ „[...] féltém tőlük a mi országunkat [...], féltém az ország nemzeti jellegét, és féltém existenciáját, ha a zsidók befolyása tovább is terjed.” Idézi GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 353–355. p.

¹⁷ Ezt először nem Egan, hanem maga Bartha Miklós fogalmazza meg a *Reggeli Újságban* 1898-ban megjelent írásában: „Megdöbentőbb példát arra, hogy az organizmus miként satnyul el és vész ki, ha túlságos mértékben borítják el az élősdiék, aligha mutathat fel az anyatermészet, mint a ruthén lakosságánál.” A ruthén kérdés, In: BMÖM I., 353. p.

¹⁸ Kazár földön, In: BMÖM I., 126. p.

¹⁹ *Uo.*, 158. p.

²⁰ A kazárság közép-ázsiai eredetű török nyelvű nép volt, akik a 7. századtól a 10. századig fennálló Kazár Birodalmat vezették, a 8. és a 9. század fordulóján zsidó hitre tértek.

²¹ Lásd GYURGYÁK: *A zsidókérdés Magyarországon...*, 354–355. p.

²² Kazár földön, 126. p.

ki akciónak.”²³ Bartha kevés megértést mutatott a Kárpátalján élő keleti zsidóság tradicionális társadalma²⁴ iránt, valószínűleg egy olyan párhuzamos társadalmat látott bennük, melyek ellen ő harcolt, és az általa kívánt, nemzeti szempontból egységes Magyarország képébe nem illett bele. Szándékai szerint nem az antiszemita narratívát kívánta erősíteni – és ezt akár őszintén is gondolhatta –, de ki lehet jelenteni, hogy ilyen-olyan formában hivatkoztak rá antiszemita írásokban.²⁵

Bartha Miklós *Kazár földön* című írásában vázolja fel a századfordulóra kialakult nemzetiségpolitikai elképzeléseit. Bartha a századfordulóra türelmetlenebb lett a nemzetiségi mozgalmakkal, valamint szerinte a magyar állam keretein belül megadott szabadságjogok nem a vélt eredményt hozták, hanem szerinte mindinkább a nemzetiségi mozgalmak megerősödését váltották ki. A helyzetet nem látta még így sem reménytelennek, de további állami akciókat sürgetett, és amellet érvelt, hogy gazdasági intézkedésekkel, jobb életkörülményekhez vezető társadalompolitikával a magyar nemzet számára meg lehet nyerni a más nyelvű állampolgárokat, a *hegyvidéki akciót* is ebből a megfontolásból támogatta annak más területekre történő későbbi kiterjesztésével. Úgy vélte, hogy „a szegény parasztnak nincsenek eszményei. Gondolatvilága a kenyér körül csoportosul. Aki megélhetésit biztosít neki: az megnyerte őt. Ahhoz bizalommal van; aziránt hálát érez; azt nem csalja meg. Annak tanácsát követi, kívánságát teljesíti. Ahhoz ragaszkodik; azt megszereti; elismeri őt egy superiorius lénynek; nem tágít mellőle sem jó, sem rossz napjaiban. Ismerem az oláh népet. Egész lelkemből meg vagyok győződve, hogy a Darányi akciója az oláhoknál éppen olyan eredményekkel járna, mint a ruténeknél. [...] népszerű lenne az állam, annak tisztikara, törvénye. Az állammal együtt a magyar faj, melyet a nép a dolgok élén lát s melynek saját gazdasági és intellektuális előmenetelét köszönheti.”²⁶ A hegyvidéki akciót a heves támadások, valamint Egan Ede halála²⁷ miatt leállították; hasonló kezdeményezések még előfordultak, ilyen volt például a székelyföldi akció, azonban ezek az akciók nem eredményezték a Bartha által remélt célokat.

1905-ben bekövetkezett halála után Bartha Miklós személye körül hamar kialakulni kezdett egyfajta, közelebbi követői által indított kultusz, a következő években jelentették meg először összegyűjtött munkáit. Hazafias cikkei a magyar nacionalizmus gyakran hivatkozott írásai lettek. Közéleti aktivitá-

²³ *Uo.*, 298. p.

²⁴ HAUMANN, Heiko: *A keleti zsidóság története*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

²⁵ Például BOSNYÁK Zoltán: *A magyar fajvédelem úttörői*, Stádium, Budapest, 1942.

²⁶ *Kazár földön*, 216. p.

²⁷ Egan rejtélyes körülmények között halt meg, a hivatalos álláspont szerint vagy öngyilkosságot követett el, vagy végzetes baleset érte, egyes vélekedések szerint gyilkosság áldozata lett. A gyilkosságot azonban soha nem bizonyították be, állítólag az őt ért közéleti támadások nagyon megviselték.

sának maradandó alkotásai voltak az általa még 1880-ban létrehozott *Ellenzék* című napilap (amely egészen 1944-ig fennmaradt és a romániai magyarság egyik központi lapjaként funkcionált a két világháború közötti időszakban), valamint a ma is aktív EMKE. Népszerűsége a húszas években is fennmaradt, ezt jelzi, hogy az 1925-ben, a fiatal értelmiségieket egybetömörítő, főként társadalmi kérdésekkel foglalkozó Bartha Miklós Társaság is az ő nevét vette fel.

Bartha Miklós elsősorban nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó politikusként és újságíróként helyezhető el a korszak személyiségei között. A 19. század második, 20. század első felében megjelent, magyar birodalmi ábrándokat kergető írásokhoz képest kevésbé kergetett ilyen vágyálmokat, a nemzetiségi mozgalmak irányát képes volt felmérni. Akcióprogramjairól ezt már nem tudjuk kijelenteni, ugyanis munkásságából az derül ki, hogy a történeti Magyarország keretein belül még megnyerhetőnek látta a nemzetiségi lakosságot a magyar politikai nemzet javára, de ezt ő inkább a nemzetiségek önkéntes asszimilációjával látta megvalósulni. Bizonyos írásaiban a nemzeti jogok *status quóját* elfogadta, azok további kiterjesztését számos esetben vehemensen visszautasította. Emellett a nemzetiségi mozgalmakkal szemben is erős hangnemet használt, a magyar politikai elitől pedig erőteljesebb nacionalizmust kívánt. Levelei, megnyilatkozásai azt is sejtetik – főképp a kisebbségi nyelvhasználat terén –, hogy a nemzetiségekkel szembeni magyar politikát túl megengedőnek találta, illetve a nemzetiségek részéről megkívánta, hogy a magyarság primátusát nemcsak elvi, hanem mindennapi szinten is elismerjék. Nézeteivel a nemzetiségi elit részéről természetesen nem sok szimpátiát váltott ki. Ezek mellett *aktív* nemzetépítőként is fellépett, világos elképzelései voltak, hogy hatalmi helyzetben a magyar elitnek hogyan kellene viselkednie. *Kazár földön* című írásában ugyan megpróbálta magát elhatárolni az antiszemita mozgalomtól, tartalmi szempontból ez kevésbé sikerült. Mivel politikai hatalmi helyzetbe nem került, az ország nemzetiségi politikájában nem foglalt el központi-irányító szerepet, publicisztikai írásaival pedig gyakran inkább egyoldalú vitákat folytatott. Bartha Miklós munkásságának igényes eszmetörténeti feldolgozásához ezek a kötetek megkerülhetetlen forráscsoportként szolgálhatnak.